

ROMAN MRÁZEK

REFLEXIVITA A SÉMANTIKA RECIPROCITY V NYNĚJŠÍ ČEŠTINĚ

1. Funkčně sémantické pole reciprocit (vzájemnosti) zasahuje do několika úseků gramatické, slovtvorné i lexikální stavby jazyka. Podstatné jsou především souvislosti se slovesnou diatezí a reflexivitou. Pojmosplovné spektrum diateze v českém mluvnictví by bylo radno rozšířit — naléhavě potřebujeme restituovat starý pojem *media*, běžný např. v sovětské rusistice.¹ Kromě toho nelze odmítat ani pojmy typu semiaktivní, semipasivní (Adamec, 1978). Formálním exponentem *media* bývá vždycky reflexivní útvary. Avšak neplatí naopak, že reflex. útvary vždycky vyjadřují pouze mediální diatezi, může totiž sdělovat taktéž diatezi aktivní (*Úsmál se, Procházel jsem se*) a pasivní (*Účast se bude kontrolovat*). Pokud je reciprocita obsluhována reflex. útvarem, jde vesměs o jednu zvláštní rubriku (variantu) v rámci diateze mediální. Kromě toho však reciprocita dochází výrazu také v jiných prostředcích, mimo oblast reflexivity.

2. O reflexívech i diatezích je bohatá odborná literatura,² leč přesto se zde stále nabízí vděčné pole pro další zpřesňování, zjemňování našich poznatků i příslušného metajazyka. Rámcově lze oblast reflexivity ve vztahu k diatezi stratifikovat v češtině (dále prostě: č.) následujícím přehledem:

Komponent *se* (nepředložkový), *si, sebe, sobě*... vytváří se svým nadřazeným lexikálním komponentem reflex. útvary (reflex. vyjádření, reflex. segment). To je pojem nejvyšší úrovně. Na nižších úrovních se pak člení takto: (1) reflex. jednotka, a to buď reflex. sloveso, nebo reflex. forma, (2) reflex. spojení dvou jednotek. Nutno rozvést podrobněji s nezbytnou ilustrací:

2.1. Reflex. slovesa (reflexíva):

a) Stálá:

diateze aktivní, v konstrukcích agentních (*Zasmála se tomu, Ostýchá se,*

¹ Jenže tam někdy dochází k jeho ne zcela oprávněnému ztotožňování s reflex. jednotkami vůbec, sr. pojem *sredne-vozvratnyj zalog*, jakožto střední člen v trichotomii existujících diatezí (*Grammatika russkogo jazyka* I. AN SSSR, s. 418—422).

² Na počátku novějších monografií stojí především Margulies (1924), potom zvl. Havránek (1928, 1937), následovali mnozí další. Do otázky reflex. sloves v protikladu k reflex. formám vnesl podstatným způsobem jasně především Kopečný (1954).

Umyslel si žertovat) i bezagentních (*Stmívá se, Rozpršelo se, Vyčásilo se*); diateze mediální, a to v podstatě pouze ve variantě reciproční (*Setkali se v Las Vegas, Rozejdeme se v dobrém, Nikdy se nehádali*).³

b) Nestálá:

diateze vesměs mediální, v konstrukcích agentních (*Osprchovala se, Připoujte se, Cítím se lépe, Uvědomil si svůj omyl, Seznámili jsme se na plese*) i bezagentních (*Zatáhlo se, Mračí se, Vyjasňuje se, Ochlazuje se*).⁴

2.2. Reflexivní formy:

diateze aktivní, v jednočlenných konstrukcích dezagentních, nerelačních⁵ (*Vstávalo se vždycky v šest, V Brně se bude předsedat, O tom se teď už nepochybuje*), ojediněle i v konstrukcích bezagentních (*Konečně se dělá hezky!* — o počasí, v. taktéž případy v pozn. 4);

diateze semiaktivní, ve stavebně podobných útvarech, jenže relačních (*Nechce se mi tam chodit, Spalo se nám dobře, V hluboké vodě se plave lépe* „komukoli“, generalizovaný experiens);

diateze pasivní, v dvojlenných konstrukcích dezagentních, nerelačních (*Ten dům se už opravuje, Bude se hledat jiné řešení*);

diateze semipasivní, ve stavebně podobných útvarech, leč relačních (*Ta kniha se mi četla hezky, Takové rovnice se řeší zcela snadno* „komukoli“, opět generalizovaný agens/experiens).

2.3. Reflexivní spojení dvou jednotek:

diateze vesměs mediální, a to z menší části nerekiproční (*Sám se pokládá za velkého znalce, Zná jenom sebe, Tak hoď sebou!, Mluví pořád jen o sobě*), z větší části pak reciproční (*Ti se hledali, až se našli, Sdělují si své dojmy, Nemohou bez sebe žít, Mají o sobě navzájem hezké mínění*).⁶

3. Potřebnost media je podmíněna mj. tím, že v mnohých subtilních případech povrchové identity vyvstává leckdy nutnost distinkce vůči pasívu. Porovnejme: *Víno se tím kazí* = (a) „samovolně podléhá zkáze“ (medium), (b) „je tím zášahem kaženo“ (pasívum); *Jeho idea se plně ztotožňuje s naší koncepcí* (medium, a to reciproční) vs. *Jeho idea se zde neprávem ztotožňuje s naší koncepcí* (pasívum); *Stadion se plní diváky* (medium, proto je konstrukce kompatibilní s daným instrumentálem, nečinitelským) vs. *Tento barel se plní pouze benzínem* (pasívum).

4. Reciprocita predikovaného obsahu, ať singularizačně binární (účast

³ Nerekiproční stálá reflexiva s mediální diatezí nejsou patrně průkazně doložitelná sr. *Hora se tyčí do výše 8000 m, Dušovala se, že nic neví*.

⁴ Ve prospěch takovéto interpretace by mluvila souvztažnost s příbuznými, evidentně mediálními agentními konstrukcemi typu *Obloha se zatáhla, zamračila, vyjasňuje, Počasí se ochlazuje*. Jde tu tedy o reflexivně mediální vztah subjektové nuly k téže subjektové nule. (Avšak obdobně tomu bývá i jinde, např. při hodnocení infinitivu jako tautosubjektového ve větách typu *Nechce zapršet, Mohlo by přituhnout*.) Bylo by snad ovšem možno spatřovat zde reflex. formu, která z agentního predikátu díky dodání komponentu *se* vytváří přímo predikát bezagentní, s posunutou sémantikou, ale bez mediálního podmětového mezistupně: *Mrazy zatáhly oblohu* → *Zatáhlo se*. Tuto dlíčí otázku bude nutno dále detailně zkoumat.

⁵ Pojem nerelační vs. relační konstrukce dezagentní znamená, zda není či je vyjádřen modální, dispoziční vztah k ději. Sr. opozici: *V Brně se bude předsedat* (nerelačně) vs. *V Brně se (nám) bude hezky předsedat* (relačně).

⁶ Pro danou interpretaci mluví hlavně skutečnost, že místo enklitického *se, si* klade živý úzus běžně ortotnické *sebe, sobě*. I tak jsou však přechody k reflex. slovesům plynulé, avšak to není tak relevantní.

dvou subjektů), ať pluralizačně distributivní (účast vícero subjektů), má v č. svým nejčastějším designátorem reflexivní útvar. Ten však nemusí být vždy po této sémantické stránce dostatečně zřetelný, jednoznačný. Proto se podle potřeby navíc dosazují výrazy *navzájem, vzájemně, spolu, mezi sebou*. Kromě toho plyne vztah vzájemnosti také z podoby gramatického podmětu, plurálové kogruence predikátu a/nebo z toho, že je partner děje uveden jako jeho pravovalenční aktant.

4.1. Nejtypičtější jsou případy se slovesným predikátem obsahujícím komponent ve tvaru *se*. V některých z nich běží o stálá reflexíva (*Hádají se, Přeli se, Dohadují se o tom, Setkali se vloni, Rozloučili se, Rozešli se*). Z největší části máme však před sebou reflexíva nestálá. Celkově se v obou případech dají — na podkladě textové empirie — vyčlenit následující sémantické skupiny predikátů (jsou doloženy minimální typovou exemplifikací):

(1) *Potkali, viděli se. včera, Přátelsky se stýkají, Zdraví se velmi srdečně;* (2) *Dráhy pohybu se protínají, křížují, Vozidla se srazila, Oba záběry se prolínají;* (3) *Seznámili se, sblížili, sprátelili, skamarádili, vzali se;* (4) *Políbili, objímali se, Drželi se za ruce, Vedli se zavěšení;* (5) *Bavili, radili, domlouvali se (mezi sebou);* (6) *Děli se o zkušenosti, Častovali, zahrnovali se lichotkami;* (7) *Střídali se v řízení, Oba systémy se už automaticky zaměňují;* (8) *Pohádali, poškorpili, znesvářili, hašteřili se, Prou, soudí se o pozemek, Bili, rvali se, Škádli se navzájem;* (9) *Usmířili, udobřili se;* (10) *Předjíždějí, předhánějí, předstihují se, Měřili se spolu v hbitosti postřehu, Děti se honily;* (11) *Naše názory se ztotožňují, shodují, Tyto věci se vylučují, navzájem neslučují;* (12) *Sejdeme se na Vlachovce, Lidé se seběhli, shromáždili, Holubi se slétili;* (13) *Tyto látky se spojují, slučují, se spolu mísí, Obě přímký se sbíhají, Potůčky se stékají, slévají, Lidé se sjednotili, semkli proti společnému nepříteli;* (14) *Obě součástky se (spolu) dotýkají, Zde se naše zájmy stýkají, sblížíjí;* (15) *Oni se (spolu) rozešli, rozkmořtili, navzájem odcizili, Prátele se rozloučili, Obě přímký se rozbíhají, Lidé se rozprchli.*

4.2. V uvedených typových případech se č. v hrubých rysech shoduje s ostatními slovanskými jazyky. Avšak její specifikum záleží v tom, že se reflex. komponenty *se, si, sebe, sobě...* v reciproční sémantice velice snadno spájejí se slovesem i tehdy, když už běží o zřetelné reflex. spojení dvou jednotek, tj. slovesa + objektu. Z množství dokladů vybíráme níže pouze nejpotřebnější ilustraci.

4.2.1. S akuzativním reflex. komponentem *se* je četnost našich jevů v textu relativně největší: *Ti lidé se (navzájem) skvěle doplňují, nesnášejí, by se nejraději sežrali, se navzájem nenávidí, zesměšňují, obviňují, pomlouvají, pozorují, vychvalují, vynášejí, zbožňují, Přátelé se (navzájem, vzájemně) navštěvují, utěšují, nepomlouvají, podporují, vzájemně informují o všem novém, Oba se opravdu upřímně milovali, měli se rádi.*

4.2.2. Dativní reflex. komponent *si* má ovšem rovněž hojnou textovou realizaci. Rozhodnout o tom, kdy takovéto ztvárnění predikátu s konotací reciprocitý představuje reflex. jednotku či už reflex. spojení dvou jednotek, není nikterak snadné (Štícha, 1981). S přihlédnutím k paradigmatickým souvislostem by se zdálo, že reflex. jednotku lze spatřovat pouze ojedinele, a to v případech typu *Vyměňujeme si známky, Dopisují, píšou si, Telefonují si, Dávají si znamení*, ježto existují konverzivy *Já si s ním vyměňuji známky, Osoba A si dopisuje, píše, telefonuje s osobou B, Dává si s ním znamení* (ale neexistuje už např. **Já si s ním důvěřuji, přeji dobrou noc, pomáhám, ztrpčuji život*). Příklady obého druhu: *Lidé si mají (navzájem) odpouštět, důvěřovat, pomáhat, vycházet (vzájemně) vstříc, přát všechno nejlepší, nemají si škodit, ztrpčovat život, Hráči si přihrávají, nahrávají na smech, Slíbili jsme si, že se*

neopustíme, *Svěřují si (mezi sebou) všechny své problémy, Ti dva si nikdy nic zlého neudělali, si nemají co vyčítat, si nerozumějí, Zamávali si na pozdrav.*

4.2.3. Reflex. komponent ve všech ostatních pádech má vesměs charakter samostatné objektové jednotky. V prostém genitivu a instrumentálu se jakožto exponent reciprocity objevuje sporadicky a dosti neobvykle: *Vzájemně si sebe vážili, cenili, Navzájem se sebe báli, přímo štítily, Vzájemně sebou pohrdají, Manipulují sebou navzájem, Navzájem se sebou vychlubují.* V předložkových pádech není u úhrnu nijak vzácný a nelze tyto případy opomíjet. Výběrová úsporná dokumentace v abecedním pořadí podle předložek:

Nemohou bez sebe žít; Zamilovali se, vrazili, pustili se do sebe, Obě skutečnosti do sebe dobře zapadají; Hrozně je to k sobě táhne, Přitiskli se k sobě, Ty dvě věci se k sobě nehodí; Sebrali mezi sebou větší obnos, Žáci se mezi sebou baví, Neměli mezi sebou žádná tajemství; Navzájem na sebe pokřikují, žálí, Obě kapitoly na sebe navazují, Kýřili, mrkli, usmáli se na sebe, Podívali se na sebe přátelsky, Cihly klademe na sebe; Na ramínku visí dvě košile na sobě, Nic nedobrého na sobě neviděli; Dávejte ty folie hezky nad sebe (neobvyklé), Jednotlivé vrstvy leží nad sebou už tisíciletí; Tyto objekty se o sebe opírají, se o sebe třou, o sebe zavadily, Navzájem o sebe pečují, mají o sebe strach; Mluví o sobě vždy hezky, Ani o sobě nevěděli; Obě tělesa se od sebe liší, oddělují, odrážejí, vzdalují, Pojďme raději od sebe; Pitvořili se po sobě, Házejí po sobě kamením; Pište to pod sebe; Číslice stojí pod sebou, Obě budovy stojí proti sobě, Zase něco proti sobě mají; Stoupněte si vždycky před sebe (neobvyklé); Nic před sebou netají; Stojí pevně při sobě; Mají se sebou (spolu, mezi sebou) stále telefonické spojení; Oba stojí těsně u sebe; Seděli vedle sebe; Radí se za sebe, Ručí za sebe navzájem; Vozidla stojí, jedou za sebou.⁷

4.3. Reflex. element vystupuje někdy též v predikátu se slovesem *esse* v platnosti spony nebo slovesa existenciálního. V příspornové pozici se objevují dílem substantiva (*Budme si i nadále dobrými přáteli, Byli mezi sebou velkými kamarády, Jsou na sebe jako rasi, Budou si ve finále nebezpečnými soupeři*), dílem adjektiva, včetně adjektivizovaných participií (*Jsou si blízcí, sympatičtí, podobní, rovni, Byli by bez sebe nešťastní, Jsou do sebe zamilovaní, Byli k sobě vždycky upřímní, Obě veličiny jsou na sobě závislé, Jsme teď od sebe vzdálení, Budte vůči sobě pozornější*). Existenciální *esse* se pak pojí s adverbialním výrazem, sr. *Jsou vždycky při sobě, Budou od sebe daleko, Obě prodejny jsou blízko u sebe.*

5. Všechna dosud uvedená exemplifikace zahrnovala takové predikáty, které obsahovaly reflexivní segment. Nutno však podtrhnout, že se sémantika reciprocity může bez něho někdy obejít, pokud lexikální náplň predikátoru a kontext samy napovídají vztah vzájemné účasti dvou nebo více aktantů. Explicitní dosazení výrazu *spolu*, popříp. též *navzájem, vzájemně* tento vztah zvýrazňuje: *Hrají (spolu) šachy, Mluví, rozmlouvají, diskutují spolu o lingvistice, Nemluví spolu, Chodí spolu už přes rok, Jsou spolu už 20 roků, Oba státy spolu sousedí, hraničí, Tyto záležitosti spolu nesouvisí, Všechny kapitoly jsou navzájem propojeny, Obě vzpomínky téměř (vzájemně) splývají v jedno.*

5.1. Spíše hovorový nádech má v č. pronominální obrat typu *jeden druhého*, jenž má své analogie v jiných světových jazycích, sr. velmi časté rus. *drug druga*, podobně taktéž něm. *einander*, angl. *one another*, franc. *un autre*. Výhodně

⁷ Jak je vidět, předložková spojení s reflex. komponentem se vztahují většinou k subjektu, jsou tedy synsubjektová (*Číslice stojí za sebou, pod sebou, Jednotlivé vrstvy leží na sobě*), říkající k objektu, jsou pak synobjektová (*Pište ty číslice za sebe, pod sebe, Klademe jednotlivé vrstvy na sebe*).

může suplovat reflex. komponent nebo i zvýrazňovat reciprocitu: *Mají jeden druhého velmi rádi, Musíme víc jeden druhému důvěřovat, Pečují jeden o druhého, Jeden bez druhého by nemohl žít, Nic zlého jsme jeden druhému vlastně neudělali, Jeden si z druhého dělá dobrý den, Dobírali si jeden druhého.*

6. Pro pregnantní signalizaci recipročního vztahu hraje nemalou úlohu plurálový tvar subjektu a predikátu (*Domluvili jsme se na tom, Dopisují si spolu, Pohádali jste se?, Políbili se a rozloučili*) nebo alespoň dvojnásobný subjekt (*Já a on jsme se na tom domluvili, X. a Y. si spolu dopisují, Ty a Z. jste se pohádali?, Marie a Jan se políbili a rozloučili*). Jestliže predikát dostane tvar singuláru, dochází k oslabení, nikoli však k likvidaci tohoto vztahu, jak se někdy neprávem tvrdí (Isačenko, 1960, s. 385): *Domluvil jsem se s ním na tom, X. si dopisuje s Y., Ty ses pohádal se Z.?, Jan se s Marií políbil a rozloučil.*

7. Z druhé strany je velice důležité delimitovat vztah reciprocit od vztahu paralelní účasti (konparticipace). To jsou dvě rozdílné sémantické hodnoty,⁸ a tato rozdílnost mává i zřetelné formální distinkce, např. v tom, že v č. při paralelní konparticipaci nelze užít výrazů *vzájemně, navzájem, mezi sebou*. Obě kategorie případů připouštějí sice v č. použití adverbia *spolu*, avšak rozlišení jich obou nepůsobí většinou potíže. Porovnejme: *Ti dva již pili mnohou číši spolu, Často spolu sedávali v kavárně Avion, Chodili spolu do kina, luštili křížovky, cestovali, Zlezli spolu Mount Everest, Pět roků spolu pracovali ve stejném oddělení, Bojovali spolu proti fašismu* — vesměs paralelní účast. Naproti tomu: *Často spolu diskutovali, se spolu bavili, tančili, se vídali, spolu bojovali o nejvyšší trofej, Chodí spolu už dva roky, Spolupracovali na stejném úkolu* — vesměs reciprocita.

8. Závěrem možno zdůraznit, že pro futuro by bylo užitečné zkoumat mnohé jazykové jevy komplexně, prismatem těch kterých funkčně sémantických polí, jak to nejednou ve svých pracech proklamuje A. V. Bondarko (např. Bondarko, 1972). Takovým způsobem se pak roztržštěné leckdy formální prostředky, spolu s celou podnoží náplně lexikální, dostanou ústrojně k sobě. Poučení o komunikativně zajisté velice potřebném poli reciprocit se dosud v syntetických dílech podává útržkovitě, na různých místech — u zájmen, u slovesného rodu, u slovesné reflexivity, u tvoření sloves co do průběhovosti děje (procesuality, Aktionsart), a přitom jen s namátkovou, leckdy nekonzistentní lexikální exemplifikací.

SEZNAM LITERATURY

- ADAMEC, P.: *Obrazovanie predložien iz propozicij v sovremennom ruskom jazyke.* Praha 1978.
 BĚLIČOVÁ-KRÍŽOVÁ, H.: *Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích* (Ke vztahu morfologické a syntaktické roviny v jazyce). *Slavia* 45, 1976, s. 337—355.

⁸ Nacházíme však někdy nivelizování vztahu reciprocit a paralelní účasti (např. *Ruskaja grammatika*. AN SSSR, I, s. 617—618).

- BONDARKO, A. V.: K teorii polja v grammatike — zalog i zalogovost'. VJaz, 1972, č. 3, s. 20—35.
- Grammatika ruskogo jazyka I. AN SSSR, Moskva 1952.
- Grammatika ruskogo literaturnogo jazyka. AN SSSR, Moskva 1970.
- GREPL, M.: Deagentnost a pasivum v slovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Praha 1973, s. 141—149.
- HAVRÁNEK, B.: Genera verbi v slovanských jazycích. I. Praha 1928, II. Praha 1937.
- ISACENKO, A. V.: Grammatičeskij stroj ruskogo jazyka v sopolavlenii s slovackim. Morfoložija. II. Bratislava 1960.
- JANKO—TRINICKAJA, N. A.: Vozvratnyje glagoly v sovremennom ruskom jazyke. Moskva 1962.
- KOPEČNÝ, F.: Passivum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso. In: Studie a práce lingvistické I, Praha 1954, s. 224—247.
- MARGULIES, A.: Verba reflexiva in den slavischen Sprachen. Heidelberg 1924.
- MRÁZEK, R.: Slovanské konstrukce typu rus. „mne ne spitsja“. In: Miscellanea linguistica. Ostrava 1971, s. 119—126.
- PAROLKOVÁ, O.: Zvratná pasivní forma. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české I. Praha 1956, s. 80—118.
- Ruskaja grammatika. AN SSSR, I. Moskva 1980.
- RŮŽICKA, R.—STEUBE, A.—WALTHER, G.: Syntaktische und semantische Reflexivität. In: Linguistische Arbeitsberichte, 7, 1973, s. 195—224.
- ŠMILAUER, V.: Slovesný rod. In: Druhé hovory o českém jazyce. Praha 1947, s. 184—195.
- ŠTÍCHA, F.: K problematice významu slovesných reflexivních forem fakultativních. NŘ, 68, 1975, s. 127—132.
- ŠTÍCHA, F.: Zvratná slovesa dativního typu. NŘ, 64, 1981, s. 186—191.
- TRÁVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny. II. Praha 1951.
- WALTHER, G.: Zur Syntax und Semantik reziproker Reflexivverben. ZfSl, 22, 1977, s. 503—511.

РЕФЛЕКСИВНОСТЬ И СЕМАНТИКА ВЗАИМНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

Семантика взаимности отчасти переплетается со сферой рефлексивности и соотносится с залогом глагола. Чешская грамматическая мысль выиграла бы от того, если бы она, наряду с действительным, страдательным залогами, оперировала также и с средним залогом (медиаумом). Сначала дается схематический обзор и иллюстрация основных понятий: возвратный сегмент, или возвратный оборот (высшее понятие), его двойная реализация — (а) возвратная единица (= возвр. глагол, устойчивый или факультативный, или возвратная форма), (б) возвратное сочетание двух единиц. Вместе с тем указывается взаимосвязь с тем или другим залогом (§ 1, 2, 3).

Отношение взаимности обслуживается в чешском языке прежде всего возвратной единицей с компонентом *se* (§ 4.1), но совершенно свободно — также и сочетанием двух единиц с компонентом *se, si, sobě, sebe, o sobě* и т. д. (§ 4.2). Это составляет важное системное отличие, например, от русского языка (ср. *Mluví o sobě vždy hezky* — Они всегда говорят друг о друге хорошо). Возвратный сегмент содержит иногда не глагол, а существительное, прилагательное или наречие (§ 4.3, ср. *Budme si přáteli, Byli si rovni, Oba domy stojí blízko u sebe*).

Нередко семантика взаимности выражается без помощи возвратного компонента (§ 5). Для более четкой сигнализации данной семантики и здесь, и в рефлексивных оборотах могут употребляться дополнительные выражения: *spolu, navzájem, vzájemně, mezi sebou, jeden druhého*. Отмечается роль, которую играют грамматические формы подлежащего и сказуемого (напр., *My jsme se spolu domluvili* — Já jsem se s ním domluvil, § 6). Значение взаимности необходимо тщательно отличать от значения параллельного участия (*Chodili spolu do kina, Bojovali spolu proti fašismu*).